

Eesti esimesest tulekindla savi kaevandusest ja Peeter Matzist

Elvi Nassar

Raskelt sulavast ja tulekindlast savist

Eestis leidub savimaardlaid kambriumi, devoni ja kvaternaari setetes. Kvaliteedilt kuulub valdav enamik savisid kergsulavate liiki, mida kasutatakse põhiliselt fassaaditelliste, katusekivide ja dreanaažitorude tootmiseks, koos lubjakividega ka tsemendi tooraineks (Lauringson, Reier 1981: 17). Raskesti sulavaid ehk rasksulavaid devoni savisid, mida on nimetatud ka tulekindlateks, leidub Kagu-Eestis. Siiski vajab Kagu-Eestis devoni kihi raskelt sulav toorsavi pesemist kaoliini või šamotipuru/pulbriga, enne kui on kasutatav tulekindla savina. Seega vajab Eesti rasksulav savi enne tarvitamist vastavat töötlemist.

Tulekindluse järgi jaotatakse savid kolme rühma: tulekindlad (sulamistemperatuur 1580 °C ja enam), rasksulavad (1580–1350 °C) ja kergsulavad (alla 1350 °C). Devoni savide seas esineb rasksulavaid ja tulekindlaid savisid Võrumaal Joosul ja Sännas. Endises Petseri maakonnas leidus savisid tulekindlusega 1350–1500 °C Saatse valla Ladinä külas ja Petseri lähedastes külates: Kolovinas, Väike-Puravitsas ja Butörkas (Raudsep 1993: 35).

Eestis töötanud ungari päritolu keraamik ja keraamikaõpetaja Geza Jakó pidas tulekindlaks savi, mille sulamistemperatuur ei langenud alla 1600–1700 °C. Seetõttu hindas ta Eestis leiduvaid rasksulavaid savisid teise sordi tulekindlaks saviks. Alles välismaise toormaterjaliga rikastamisel (ca 10–30%) sai kohalikust eesti savist valmistada kõrgele temperatuurile vastupidavaid tooteid, nagu madalama sordi šamott-telliseid,¹ retorte, sulatamistiigleid, küttekollete vooderdusi, kööginõusid jm (Jakó 1933: 8–10). Rasksulavat savi võis kasutada ka vastupidavate klinkertelliste valmistamiseks (samal, 36).

Vajadus tulekindla materjali järele

Vabadussõja järel tuli sõjast kurnatud väikeriigil lisaks poliitilisele iseseisvusele saavutada ka majanduslik sõltumatus. Üheks võimaluseks selle teostamisel oli keskenduda senisest enam kohalike loodus- ja maavarade kasutamisele ning importkaupade sisseveo piiramisele. Sõjajärgses Eestis oli suur puudus kohalikust keraamikast.

¹ Tulekindluse järgi jagunesid šamottkivid sortidesse (klassidesse) – I sordi tulekindlus pidi olema vähemalt 1710 °C, II sordil 1660 °C ja III sordil vähemalt 1580 °C (Johanson 1936: 44).

Ehituspoliitikas võeti suund tulekindlate kivi- ja saviehitiste püstitamisele seniste puithoonete asemel. Eelkõige puudutas tulekindluse nõue ühiskondlikke hooneid. Samas püüti riigi toel langetada telliskivide hinda, et ka talupidajad saaksid ehitada vähemasti kivist kõrvalhooneid ja kasutada küttekolletes šamotkive ja -savi. Ühelt poolt pidi see aitama vähendada puidust elu- ja majapidamishoonete sagedastest põlemistest tingitud kahju, teiselt poolt aga looma eeldused riigi majandusliku tulubaasi suurendamiseks: puit oli tähtis väljaveoartikkel ja selle laialdast kasutamist küttematerjalina peeti raiskamiseks. Kütteks soovitati senisest enam kasutada põlevkivi ja turvast. (Eesti 1939: 77)

Ehitusmaterjali tootmine hakkas üha enam põhinema kodumaisel loodus- ja maa- varal, sest kohapealne toodang tuli sisseveetavast kordades odavam. Pärast 1919. aasta maareformi oli maal ehitustegevus hoogustunud – telliseid, šamott- ja pottkive, lupja, kipsi jmt vajasid nii asundustalude kui vanatalude majapidamised. Tulekindlaid kive ja savi vajasid ka arenev põlevkivi- ja keemiatööstus, destilleerimisvabrikud ja sulatusahjud (Tulekindla savi leidmisest 1923).

Sellest tulenevalt oli tulekindla (täpsemalt: rasksulava) savi leidmine Võrumaal pea sada aastat tagasi noore Eesti Vabariigi jaoks majanduslikult igati oluline. Selle avastajaks ja kasutuselevõtjaks oli Võrumaa juurtega ettevõtja Peeter Matz.

Peeter Matzi isikust

Peeter Matz sündis 25. novembril 1888 Koiola vallas Jakob ja Mari Matzi (neiuna: Kriiva) peres. Tema sündides oli isa 41- ja ema 22-aastane (RA, ERA.1357.2.3289, l 16). Pärast algkooli ja Põlva kihelkonnakooli lõpetamist olevat Matz õppinud põllumajandust Venemaal. Juba enne Esimest maailmasõda oli ta asunud õppima Soome: esmalt 1908. aastal avatud Vilippula põllumajanduskooli, seejärel Kurkijoe kõrgemasse põllumajanduskooli (RA, ERA.495.7.3173, l 1–5p). Viimati nimetatud kooli ta küll ei lõpetanud – väidetava ebaaususe ja kaasõpilaste-poolse boikoteerimise tõttu kooli juhtkond teda 1918. aastal enam kooli tagasi ei võtnud (RA, ERA.495.7.3172, l 22). Samas ei takistanud see Matzi end edaspidi agronoomina tutvustamast. Nii on ta 1919. aasta suvel saatnud välisministrile avalduse palvega määrata end Viiburisse Eesti konsuliks,

Jäab K. W. Inspektori osakonda. I. Eksemplar.

Päevapildi koht

Wabastamise tunnistus.

Sõjaväe osa *Sv. Varustus Walitsus.*

Auast, perekonna-, risti- ja isanimi *S. a. ametnik*
Matz, Peeter Jakob, p.

Sõjaväeline eriala *V. V. esitaja Soome sõjaväe.*

Sündimise aeg *1888 a. 13 nov.*

Kus nimekirjas *Wõru mra Koiolav.*

DEMOBILISATSIONI puhul reserwi ~~ametnikenduse peale~~ lastud

Alaline elukoht *Soomes Helsingi, Vuorimäenkat. N:o 17.*

Nr. *12636*

30. *Detsem.* 1920.

S. S. Korraldus-Walitsuse ülem:
 Polkownik *Seiman.*

Inspektori osakonna ülem:
Al-polkosurk Tallo

2767. 10. 20. Sõjaväe trükikoda.

Leitnant Peeter Matzi sõjaväest vabastamise tunnistus, 1920. RA, ERA.495.7.3171.

kus on märkinud oma elukutseks agronoom,² kes on lõpetanud *Soome Agronomi Instituti* (RA, ERA.957.11.180, 1 2).

Põllumajandusest enam on Matzi ilmselt köitnud sõjaväeline karjäär. Juba 1917. aastal lõpetas ta Viiburis intendantuuri (sõjaväe varustusvalitsuse) kursused ja töötas nii Soome kui Eesti sõjaväes varustusvalitsuse ametnikuna, alates 1919. aasta jaanuarist reservametnikuna, olles välja teeninud leitnandi aukraadi (RA, ERA.495.7.3173, 1 1–5p). 1920. aastal, kui Eesti osales Soomes messil, kuulus Matz abikomissarina messi Eesti osakonna juhatusse (Teated Soome messelt 1920). Ilmselt said sel puhul määravaks tema soome keele oskus, elukoht Helsingis ning küllap ka oskus rõhutada oma kasulikke sidemeid hõimurahva seas.

2 Peeter Matz on edaspidi vastavalt olukorrale esitlenud end ka keemiku või geoloogina.

Pärast piirituseveo skandaali Soomes,³ milles Matz heitis oma käitumisega varju Eesti saatkonnale, otsustas peaminister ta saadik Oskar Kallase märgukirja peale Soomest tagasi kutsuda (RA, ERA.31.1.1600, l 2–3). 1. jaanuarist 1921 vabastati leitnant Matz sõjaväeteenistusest ja arvati reservi (RA, ERA.495.7.3173, l 13). Tõenäoliselt seejärel tekkiski erusõjaväelasel mõte end edaspidi ettevõtlusega siduda.⁴

Enda väitel oli Peeter Matz alustanud tulekindlate savide otsimist ja uurimist juba 1919. aastal. Vabadussõja ajal sattus ta sõjamehena Võrumaal juhuslikult ühte tallu, kus märkas ahju laest rippuvaid valgeid „savinaelu“. Kaasavõetud saviproovi saatis ta hiljem uuringutele ning see osutus tulekindlaks (Matz 1929: 1046; Niilus 1929: 167–168).

Mõjutusi kõrgeväertuslike savide uurimiseks olevat mees saanud Soomes ühelt keraamikaprofessorilt (Matvei 2004: 117). Teisal on Matz märkinud, et tulekindlate savide otsimiseks andsid talle innustust kellegi E. Dahlströmi aastatel 1914–1915 peetud loengud, kus *teadusemees* oletanud, et Soomest võisid mandrijää liikumisega kanduda Eestisse *kaljust sündinud* tulekindla savi või koguni kaoliini lademed (Matz 1929: 1046).

Savi kaevandamise algus

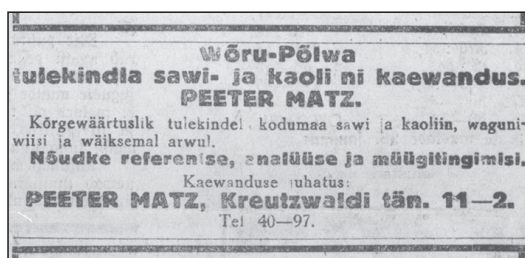
1921. aasta lõpul palus Matz kaubandus-tööstusministeeriumilt luba tulekindla savi uurimiseks 400 ha suurusel maa-alal Võrumaal Põlva-Joosul (RA, ERA.1840.1.18, l 1). Juba poolteist aastat hiljem, 1923. aasta 16. mail sai ta kontsessiooni ehk kaeveloa Joosu ja Oleski mõisa maadel 100 hektari suuruselt alalt igal aastal 100 tonni tulekindla savi kaevandamiseks. Leping sõlmiti 35 aastaks, tagatiseks tuli maksta 30 000 marka. Tingimustes oli sätestatud, et igalt vagunitäielt, nn franko vagunilt,⁵ tuli anda riigile savi 5% või tasuda riigimaksu (RA, ERA.1790.1.1017, l 1–2; RA, ERA.31.3.7445, l 2). Vastavalt mäeseaduses kehtestatud nõuetele koostati ka kaevandatava maa-ala plaan (RA, ERA.T-6.44, l 4, 9).

Ajalehes Postimees ilmus 1923. aasta augustis sel puhul lühiuudis:

3 Selle juhtumi kohta vt lähemalt: Erelt 2004a ja Liivlaid 2019.

4 Matz püüdis teha karjääri ka turismi alal. 1922. aastal asutas ta koos viie osanikuga osatüingu Eesti Reisibüroo. Selle ülesandeks oli pakkuda reisijatele vastuvõtu, pagasiveo ja ööbimiskohtade hankimise teenuseid (Täien-davad teated 1922). Paraku pole ettevõtte edasisest tegevusest kuigi palju teada.

5 Väliskaubanduslepingu tarnetingimus, mille järgi kaubapartii tarnija toimetab selle raudteetranspordiga teatud jaamani. Peale seda lähevad kõik kulud ja riskid kauba eest tarnijalt ostjale.

Peeter Matzi tulekindla savi reklaam-
 kuulutused. Päevaleht, 28.08.1927,
 ...ja Meie Hääl, 31.01.1931.

Hiljuti anti tulekindla savi lademetete kasu-
 tamiseks Matsile kontsessioon maa-ala
 peale, mis Võrumaal Põlva kihelkonnas
 asub. Katsete järele, mis Berliinis tehtud,
 kõlbab see savi tulekindlate telliskivide
 tegemiseks. Sealsamas, kus tulekindlat
 savi leitakse, leidub ka savi, mida hapete-
 kindlaks arvatakse. (Katsed tulekindla
 saviga 1923)

Katsetusteks oli Matz saatnud Joosult kae-
 vandatud saviproovid Saksamaale *Segeri*
Instituuti,⁶ kus määrati nende kvaliteet ja
 tulekindlus (RA, ERA.1790.1.1017, 14–4p).
 Kuigi ajalehes Vaba Maa kirjutati 1923.
 aasta kevadel, et Peeter Matzil olla plaanis
 vabriku sisseseade muretseda ning juba
 augustist *vabrik käima panna* (Tulekindel
 savi Eestis 1923), ei saanud kohapealse
 tööstuse asutamisest nähtavasti asja.

Ettevõtte nimega *Tule ja hapete kindla*
savi kaevandus. Peeter Matz oli 1925. aastal
 märgitud tegutsevana Põlvas. Kaevan-

duse juhatus, mis tõenäoliselt koosnes üksnes ettevõtte omanikust, oli registreeritud Tal-
 linna kesklinnas aadressil Vabaduse puiestee 2–2 (RA, ERA.1840.1.102 ja ERA.1840.1.18;
 RA, ERA.1790.1.1017).⁷ 1927. või 1928. aastast hakkas ettevõtte kandma nime *Peter Matz*.
Tulekindla savi ja kaoliini kaevandus (kuigi kaoliini kaevandataval alal ei leidunud),
 mis oli registreeritud aadressil Kreutzwaldi 11 (RA, ERA.1840.1.102). Arvatavalt 1930.

6 Täpne nimetus: Chemisches Laboratorium für Tonindustrie und Tonindustrie-Zeitung Prof. Dr. H. Seger & E. Cramer.

7 Tegemist oli Peeter Matzi tolaeagse elukohaga Gogoli puiestee 2–2 (RA, ERA.1840.1.18). Alates 17. jaanuarist 1923 kandis Gogoli puiestee nime Vabaduse puiestee.

Peeter Matzi tulekindla savi kaevandus. Joonis 1920. aastatest. RA, ERA.R-2346.3.35.

aastate teisel poolel võttis kaevanduse omanik kasutusele lühendi Matz TSK (tulekindla savi kaevandus) koos tuleleeki kujutava firmamärgiga, millele lisandus uus ettevõtte nimi – *Peter Matz-i kaevandused* (RA, ERA.1840.1.173, 1 211, 229). Juhatuse asukohaks on ametikirjades märgitud lihtsalt Nõmme ja on täiesti võimalik, et see oli Peeter Matzi enda uus elukoht Nõmmel, Kase tänav 35 (RA, ERA.1840.1.102).

Peeter Matzil olid suured plaanid. Näiteks kavatses ta rajada tulekindlate kivide (šamottkivide) tootmiseks tööstuse ja töödelda selleks aastas 10 000 tonni tulekindlat savi. Edaspidi kavandas ta veel teha happe- ja tulekindlate seadmete ja nõude tootmiseks, *et võiks neidprodukte 75 protsenti odavamalt turule lasta, kui praegu seda väljamaa kaup on.* (Tule- ja hapetekindel savi 1923)

Näib, et kontsessioonäär Matzil jätkus õige pea kavalust riigilt vastutulekut kaubelda ja oma tootmiskulusid optimeerida. 1924. aastal saavutas ta maksuvabastuse, kuna selgituse kohaselt olla ta kandnud kasu asemel pigem kahju. Nii olevat tema kaevandatud ligi 134 tonnist savist kaevekohalt varastatud 32 tonni. Pealegi läinud savitoodang enamasti tutvustuseks – seda saadetud katsetusteks mitmetele *klaasi- ja määrdevabrikutele*, kusjuures ettevõtteid olevat tasunud saatjale üksnes transpordikulud, 20–25 marka ühelt savipuudalt.⁸ (RA, ERA.31.3.7445)

8 1 puud = 16,38 kg.

Asja arutati Mäeametis. Ilmnes, et tulekindlal savil puudus (vähemasti esialgu) turuhind ning seda ei olnud börsil noteeritud. Arvestuslik kontsessioonitasu kujunenuks riigile väikeseks, samas kui savi kasutamine kontsessiooni tasumiseks (*natuurastasumine*) oleks ametnikke koormanud „eriülesannetega“, nagu kvaliteedi hindamine, vedu jmt. Nii otsustaski valitsus 1924. aasta eest Matzilt kontsessioonitasu mitte nõuda:

Arvesse võttes, et P. Matz oma mineval aastal müüdud savi eest mitte kasu pole saanud, vaid ainult raha välja annud, et esimese tulekindla savi tööstust Eestis jalule aidata, siis tunduks temalt selle aja eest rahalise maksu nõudmine ülekohtusena ja uue ettevõtte asjata koormamisena. (Samas, l 1–1p)

Tootmine kogub hoogu

1923. aastast kuni 1925. aasta juuli keskpaigani oli Matz kaevandanud Joosul üle 600 tonni „toorest“ savi, mida saadeti peamiselt tutvustamiseks naabermaadesse Lätti ja Soome. Ühtekokku oli Peeter Matzil neil aastatel tellimusi lausa ligi 2000 tonnile savile, kaevandaja enda sõnul tulnud need peamiselt Soomest. Uurimistele ja katsetustele olevat kontsessioonääril kulunud viis miljonit marka. Matz oli 1925. aasta juulis pöördunud Eesti Panga poole 350 000 marga suuruse laenu saamiseks (RA, ERA.1790.1.1017, l 1–2). Paraku pole teada, kas laen eraldati.

Kuna Matzi kaevandus asus raudteejaamast kaugel, polnud savi tootmine kuigi tulus. Näiteks 1928. aasta esimesel poolel moodustasid 5163-kroonisest toodangu brutotulust ligi 40% veokulud. Seejuures oli raudteeveoste teatud kulu kuus korda odavam kui vedu Joosult Võru raudteejaama (RA, ERA.1840.1.158, l 232).

Näib, et Joosu tulekindlate savidega tehtud katsetused rahuldasiid mitmeid Eesti ja välismaa ettevõtteid. Eesti Klaasitööstuse o/ü Eko, osaühisus Savi, Tallinna Sadamatehased, Turu kaablitehas Soomes ja Läti klaasitehas Latvijas Stikls jäid savi kvaliteediga rahule. Sadamatehaste insener A. Grauen väitis koguni, et mitmed samalaadsed välismaised savid olevat Joosu saviga võrreldes halvemad (RA, ERA.1790.1.1017, l 7). Matzi savi leidis edaspidi kasutust mitmetes keemiatehastes, seda tarvitas ka kodumaine põllutööriistade ja masinavabrik AS Tegur Tartus (Rikkusi välja kaevama 1928).

1928. aasta esimesel poolaastal oli Matz tarninud savi mitmetele ettevõtetele Tallinnas kokku 945 krooni eest. Tellijateks olid Franz Krulli tehased, aktsiaselts Ilmarine, Vene-Balti tehased, osahisus Savi, Põhja Paberi- ja Puupapi Vabrik ning metallitööstusettevõtte AS Aivaz ja Ko (RA, ERA.1840.1.140, l 187). Savi töötlemisega Matz ei tegele, seda pidid tegema tarnijad ise vastavalt kaevanduse omaniku juhiste (RA, ERA.1840.1.158, l 173).

Tootmine oli kaunis algeline, savi hõlpsamaks kättesaamiseks kasutati lõhkeaineid. Kaevanduses ei tarvitatud jõumasinaid, puudusid ka savi töötlemiseks vajalikud tootmis- hooned. Tootmise algperioodil rakendati kaevandamisel ja vedudel keskmiselt 37–40 töömeest oma hobustega, savi veeti ka veoautoga. Kaevanduse personali hulka kuulusid samuti kaks maakorraldusega tegelevat meest (RA, ERA.1840.1.140, l 187). Majanduskriisi aastatel 1929–1930 oli kaevanduses vaid 4–9 töolist (RA, ERA.1840.1.112, l 313).

Igalt väljakaevatud savitonnilt pidi Peeter Matz tasuma riigile kaks krooni kontsessioonimaksu. Ühtekokku on ta kümne aasta jooksul (1925–1935) maksnud tulekindla savi tootmise eest kaevandamistasu 3059 krooni (RA, ERA.1840.1.199, l 72). Kaheteistkümne aasta vältel (1923–1939) kaevandati Joosul kokku 3277 tonni tulekindlat savi (RA, ERA.1840.1.123), mis teeb arvestuslikult umbes 193–273 vagunitäit aastas. Savitonna hind oli vastavalt turu nõudlusele kõikuv: 1935. aastal oli see 20, aastatel 1936–1937 18,5 ja 1938. aastal 16,35 krooni (RA, ERA.1840.1.18, nummerdamata leht).

Luhtunud plaanid

Lisaks kaevandusele rajas Peeter Matz 1932. aastal savitööstuse Tallinnas Koplis (Matvei 2004: 142). Ettevõtte hakanud kiratsema pärast ärikaaslase osalusest loobumist. Matz on seda meenutanud keraamik Jutta Matveile järgnevalt:

Koplis seisid tühjalt vanad kasarmud. Otsin need odavalt ära ja kohandasin keraamatööstuse jaoks. Vägeva korstna ehitasin peale. Kavatsesin hakata välja andma majapidamiskeraamikat ja lauanõusid. Vana šokolaadivabrikant Brandmann pidi osanikuks hakkama. Aga tema hüppas viimasel minutil alt ära ja minu ettevõtte läks pankrotti.
(Samas, 119)

Mõnede Matzi vabriku tööliste arvates olevat Matz alustanud oma ettevõtmist kaunis uisapäisa: savi, glasuurid ja tehnoloogia olid suurtootmiseks ette valmistamata, mille tagajärjeks olnud ahjutäied praaki. Küllap nimetatud põhjustel August Brandmann oma osalusest loobuski (samas, 119–120). Teisalt võis savitööstusele saada saatuslikuks 1935. aasta augustis liigsest kütmisest põhjustatud tulekahju. Põleng suudeti küll kustutada, kuid kindlasti manitses see võimalikke osanikke ettevaatusele (Tulekahju Koplis 1935).

Riskivalmi ettevõtjana olevat Matz üritanud 1930. aastate lõpul rajada soomlastega uut põhjaeesti savi kasutatavat keraamikatööstust. See üritus jäi soiku Teise maailmasõja puhkemise tõttu (Matvei 2004: 143). Eesti ettevõtja naasis kodumaale 1939. aasta detsembri algul, põgeneses Talvesõja alguses aset leidnud Helsingi pommitamiste eest („Aegna“ tõi Soomest 1939).

PETER MATZ'i KAEVANDUSED

EESTI – TALLINN, NÕMME

KAEVANDUS: VÕRU-PÕLVAS • JUHATUS: NÕMME, TELEFON 523-78

№ 1

TULEKINDLAD
HAPPEKINDLAD } MASSID
VEEKINDLAD
DINASTOOTED
ŠAMOTT-TOOTED
KAOLIN – TULEKINDEL SAVI

Majandusministeerium
Saad. 15.03.39
Rekord nr. 74734

TALLINN-NÕMME, 14 märtsil 1939

Majandusministeerium-Mäeamet

Tallinnas.

Palun minule väljaanda tunnistust, missugune on olnud tulekindla savi keskmine müügi hind Tallinnas 1935, 1936, 1937 ja 1938 aastate jooksul mille järele on maksustatud minu tulekindla savi kaevandust.
Tunnistust wajan esitamiseks kohtule.

Majandusministeerium
1000 marke krooni senti
eesti postilüüsi
Tallinnas, 15. märtsil 1939
Registraator

Kõige austusega
PETER MATZ'i KAEVANDUSED

Peeter Matz

Peeter Matzi kiri
Mäeametile, 14.03.1939.
RA, ERA.1840.1.18.

Esimesel nõukogude aastal 1940–1941 Peeter Matz savi enam ei kaevandanud, toodangu kohta andmed puuduvad (RA, ERA.1840.1.123, l 356). Kuna aga kontsessioonileping polnud lõppenud, oli talle määratud nn sundmaks ehk 1814 rubla 100 tonnilt savilt. 1941. aasta veebruaris oli summa tasutud (sammas, l 397p), kuid pole teada, millega ärimees sõja ajal tegeles. 1942–1943 Saksa okupatsiooni aastate tootmise kohta andmeid pole, küll aga on Matz tollal märgitud Mäeameti registris 35-tonnise savitagara omajana (RA, ERA.R-332.1.22, l 18, 23).

Maavarade uurija ja leiutaja

Peale tulekindla savi kaevandamise ja müügi oli Peeter Matzi tegevus üsna laiahaardeline. Näiteks sai ta 1931. aasta jaanuaris loa magneesiumi ja kaltsiumisoolade uurimiseks Virumaal 100 hektari suurusel alal (RA, ERA.1840.1.123, l 58, 74). Samuti korraldas ta uute tehnoloogiate leiutamiseks mitmeid katsetusi. Näiteks tegi ta koos tulevase tehnika-teadlase, tollase Kukruse kaevanduse juhataja Jaan Aarmaniga katsetusi ehituskivide valmistamiseks lupja, liiva, põlevkivituhka ja tsementi kokku segades. Patendi sellele said nad 1929. aastal (Kaitsetunnistusi uutele leidustele 1929).

1938. aasta suvel õnnestus Matzil patenteerida savimassi valmistamine kvartsi-liivast ja kolloidsavist, mille hulka oli segatud ka lupja, tõrva ja melassi (siirupit) (RA, ERA.916.1.1605). Pole teada, kas ja kuidas taoline leiutus rakendust leidis,⁹ kuid leiutaja ise väitis kindlalt, et tema *talitusviis tulekindla savi ja massi valmistamiseks* võimaldab 1200–1700 °C temperatuuril põletades saada isegi tulekindlamaid kive, kui seda on looduslikust naturaalsest savist põletatud šamottkivid (RA, ERA.916.1.1605, l 7).¹⁰

9 Tollases Eesti Vabariigis oli patendikirjades klausel, mis sätestas, et patendiandja ei vastutanud selle eest, et leiutus oleks uudne, praktilise väärtusega ning õigesti ja täpselt kirjeldatud.

10 Nõukogude ajal tutvustas Peeter Matz end keemikuna, hoolimata sellest, et mitmed tema keraamikaalased katsetused ebaõnnestusid või osutusid lausa eluohtlikuks (Matvei 2004: 121–122).

Savitöösturi pereelust

Peeter Matz oli värvikas isik, kirju oli ka tema perekonnaelu. 1916. aastal, 28-aastaselt, oli ta abiellunud endast umbes poolteist aastat vanema soomlanna Fanny-Maria Kantalaga, kellega kooselust sündis tütar Sirkka-Liisa (RA, ERA.1357.2.3289, 12, 16). Lahutuse järel loobusid naine ja tütar Eesti kodakondsusest ning jäid elama Soome (RA, ERA.14.14.1706, 1 11; RA, ERA.14.14.1707, 1 6).¹¹

Hiljem oli Matz abielus ettevõtliku Meeta Preibachi või Freibachiga (1905–1981), kellele kuulus Koplis savi- ja värvitööstus Dinas ja kes – küllap alalhoidlikkusest – oli Matziga sõlminud abieluvara lahususe lepingu (RA, ERA.1357.6.790, 1 3–3p, 5; Riigi Teataja 1935/44: 2161). Geni.ee andmetele tuginedes oli naine mehest 17 aastat noorem, neil oli ühine tütar Mia Mai, sündinud arvatavalt 1931. aastal.¹² Matzi kaasaegsete meenutuste järgi olevat endine ettevõtja saanud küpses eas veel kolmandatki korda isaks: *Tema jändrikust kehast ja punetavast näost õhkus tervist ja energiat ning ta kasvatas vanast peast veel noorukest tüdart.* (Matvei 2004: 117)

Peeter Matzi esimene abikaasa Fanny.
RA, ERA.14.14.1706.
...ja tütar Sirkka-Liisa.
RA, ERA.14.14.1707.

11 Sirkka-Liisa Matz (1917–2014, abielunimega Majapuro) töötas Soomes kõnetehnika õpetaja ja etlemiskunstnikuna. Oma isaga kohtus tütar aastakümneid hiljem, arvatavasti Tallinnas. (Balbat 1995)

12 Mia Mai Preibach, abielunimega Varbola, hiljem abielludes Lipping (1931?–1996). Teise tütre sünd võis olla põhjuseks, miks Peeter Matz alustas alles 1931. aasta märtsis lahutust oma esimesest abikaasast Fannyst (RA, ERA.1357.6.790).

1953. aasta märtsis Matz arreteeriti ja saadeti Siberisse, süüdistatuna koostöös sakslastega. Kuigi talle määrati 25-aastane vangistus koos 5-aastase asumisega, pääses ta tagasi juba 1954. aasta oktoobris.¹³ Väidetavalt olevat savitöösturi kõige karmimasse laagrisse saatmisest päästnud üksnes õnnelik juhus. Ta on Jutta Matveile meenutanud:

Äärepealt oleksin Vorkutasse sattunud. Aga venekeelsetes nimekirjades oli mu nime lõpp z-ga kirjutatud. Üks juudi arst kontrollis meie tervist ainult nimekirjade järgi, arvas lõpu z-i pärast, et suguvend ja kirjutas, et ei kannata viletsa tervise pärast põhja raskeid tingimusi välja. (Samas)

Peeter Matz suri 84-aastasena 2. juulil 1973. aastal Tallinnas ning on maetud Pärnamäe kalmistule.

Lõpetuseks

Peeter Matz oli kirju elukäigu ja seiklejahingega ettevõtlik, kohati avantüüridele kalduv mees. Tuntum neist on Jüri Vilmsi kadumise ja surma kohta „tõendite“ hankimine.¹⁴ Tema värvikas isik on andnud ainekoguni loomeinimestele. Teadaolevalt kujutab kirjanik Jaan Kross teda Jüri Vilmsi surma käsitlevas romaanis „Tabamatus“ ühe kõrvaltegelase härra Matzina. Järgnevas katkendis iseloomustab romaani peategelane kaevanduseomanikku üsnagi värvikalt:

Väike tõmmu pikakuklaline seitlis juustega mees, peakujuga, mis minu meelest on miskipärast viiulimängija oma. /—/ Kõnnak ja liigutused rõhutatult aeglased ja väarikad. Silmapaistvalt nõnda nagu väikestel ja oma mõjukuse pärast mures olevail meestel. /—/ Ta naeratas valgete hammaste ja pruunide nooruslike silmadega, mis olid jumala eest rohkem kahekümnese vigurivenna kui viiekümnese kaevanduseomaniku silmad. Aga muuseas, kaevandus, mingi kriidi- või kaoliinikaevandamise koobastik, pisikese omaette haruraudteega ja kolme- või neljakümne töölisega, pidi tal kuskil Võrumaal tõesti olemas olema. (Kross 2003: 218–219)

13 Vt <http://okupatsioon.ee/et/memento-2005/77-m2005>

14 Vt lähemalt Vabariigi saadikute...1938. Matzi hangitud „kinnitatud tõendite“ põhjal oletati, et Jüri Vilms hukati 1918. aasta aprillis Helsingis Töölo suhkruvabriku õuel. Vilmsi ja ta kaaslaste surma asjaolud on seadnud kahtluse alla Soome ajaloolane Seppo Zetterberg (Zetterberg 2004; Erelt 2004b).

Matzi vastuoluline isik on pakkunud huvi ka filmitegijatele. 2008. aastal oli kavandamisel kelmfilm, mille aineseks Matzi ja tema kaastöötajate fabritseeritud materjalide hankimine Eesti riigile Jüri Vilmsi hukkamise asjaoludest.¹⁵ Tõenäoliselt rahapuudusel jäi see projekt üksnes ideetasandile.

Kindlasti tuleks Peeter Matzi hinnata kui nähtust. Vaatamata avantüüridele jätkus tal riskijulgust, mis viis tulekindla savi avastamiseni Eestis ja innustas seda laialdasemalt kasutusele võtma. Juba 1920. aastate lõpul hakati uurima tulekindla savi esinemist Petserimaal. 1930. aastatel rajati sinna mitmeid tööstusi ja kaevandusi.¹⁶ Virumaa kõrval, mida tollases ajakirjanduses nimetati „Eesti Ruhriks“, oli Võrumaa koos Petserimaaga kujunemas teiseks Eesti rikkalikumaks maapõuevarade vööks (Eesti savitööstuse rajoon laieneb 1935).

Joosu savi, mida selle kasutuselevõtja järgi tunti rahvas seas kui „matsu savi“ (Matvei 2004: 118), kaevandati edasi nõukogude perioodilgi. Joosu ja Sänna maardlate raskelt sulavatest savidest valmistati Võrukivi tehases ehitus- ja ahjutelliseid, Tallinna Ehituskeraamikatehas tootis neist vastupidavaid metlahhplaate (Lauringson, Reier 1981: 18). Tänapäeval on Joosu savimaardla ammendatud. Karjäär on veega täitunud ning tekkinud järv on saanud nime Savijärv.

Peeter Matz 1920. aastate lõpul.
Foto ajakirjast Kodu 1929, nr 6.

15 Vt Eesti Filmi Instituut. Stsenariumide toetuste taotlused 2008. – <https://www.filmi.ee/taotlemine/taotlused-ja-toetused/2008-2/taispike-mangufilmi-stsenariumitoetuse-taotlused-5-05-211> –.

16 Petserimaal asunud Karl Veinbergi ja Johan Clauseni tulekindla savi tööstuse kohta vt Nassar 2012. Tulekindla savi kaevandamisest Petserimaal leiab lühiülevaate murdekeelsest ajalehest Setomaa (Nassar 2020).

Kasutatud allikad ja kirjandus

Rahvusarhiiv

ERA.T-6 – Ehituste ja maa-alade kaartide, plaanide, jooniste ja projektide kollektsioon

ERA.14 – Siseministeerium

ERA.31 – Riigikantselei

ERA.495 – Sõjavägede Staap

ERA.916 – Patendiamet

ERA.957 – Välisministeerium

ERA.1357 – Tallinna Ringkonnakohus

ERA.1790 – Eesti Pank

ERA.1840 – Mäeamet

ERA.R-332 – Majanduse Peavalitsuse mäeosakond

„Aegna“ tõi Soomest 1939 = „Aegna“ tõi Soomest mudilasi. Laevatühendus Tallinn-Helsingi vahel lõpeb.

– Uus Eesti, 08.12.

Balbat, Made 1995. Luulelaupäev Liisaga. – Kultuurileht, 19.03.

Eesti 1939 = Eesti. 20 aastat iseseisvust sõnas ja pildis. Tallinn.

Eesti savitööstuse rajoon laieneb 1935. – Uus Sõna, 21.09.

Erelt, Pekka 2004a. Hõimuvendade soomusretk. – Eesti Ekspress, 04.08.

Erelt, Pekka 2004b. Kes tappis Jüri Vilmsi? – Eesti Ekspress, 12.07.

Jakó, Géza 1933. Eesti savitöösturite käsiraamat. Tallinn.

Johanson, A. (koost) 1936. Ehitusmaterjalid I osa: Kivid ja sideained. Tallinn: Insenerikoda.

Kaitsetunnistusi uutele leidustele 1929 = Kaitsetunnistusi uutele leidustele. Eestis esitati 29 leidust. –

Päevaleht, 15.12.

Katsed tulekindla saviga 1923 = Katsed tulekindla saviga häid tulemusi annud. – Postimees, 01.08.

Kross, Jaan 2003 [1993]. Tabamatus: Jüri Vilmsi romaan. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Lauringson, Veljo, Alfred Reier 1981. Eesti NSV maapõuevarad ja nende kaevandamine. Tallinn:

Perioodika.

Liivlaid, Meelis 2019. Uljad lendurid jäid salakaubaveoga soomlastele vahele. – Virumaa Teataja, 12.01.

Matz, Peeter 1929. Tulekindel savi. – Sõdur: sõjateaduse ajakiri, nr 41/42, 19.10, lk 1046–1048.

Matvei, Jutta 2004. Keraamika, mu arm: punktiirjooni ja visioone eesti keraamikast läbi 20. sajandi. Tallinn.

Nassar, Elvi 2012. Ehitusmaterjalide tööstustest Petserimaal 1920.–1930. aastatel. – Setumaa kogumik 5:

uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja rahvakultuurist. Tallinn–Värska.

Nassar, Elvi 2020. Tulõkimmä savi kaibmisõst Setomaal ja Võromaal. – Setumaa, nr 10 (371).

Niilus, K. 1929. Tulekindla savi ja kaoliini kaevandus Võrumaal Põlvas. – Kodu, nr 6, lk 164–168.

Raudsep, Rein (koost) 1993. Eesti maapõuerikkusi. Eesti Geoloogiakeskus. Tallinn.

Riigi Teataja 1935, nr 44, 07.06.

Rikkusi välja kaevama 1928 = Rikkusi välja kaevama. Kaubandus-tööstusministeeriumi kawatsused

maapõuevarade uurimiseks. Kus leidub tulekindel savi? – Postimees, 11.05.

Teated Soome messelt 1920. – Päevaleht, 26.06.

- Tule- ja hapetekindel savi 1923 = Tule- ja hapetekindel savi Võrumaal. – Võru Teataja, 07.08.
- Tulekahju Koplis 1935 = Tulekahju Koplis. Savitööstus läks põlema liigsest kütmisest. – Kaja, 23.08.
- Tulekindel savi Eestis 1923 = Tulekindel savi Eestis. Võrumaal, Põlva kihelkonnas tulekindla ja portselani-savi lademed. Teoksil tulekindla savi tööstuse avamine. – Vaba Maa, 11.05.
- Tulekindla savi leidmisest 1923 = Tulekindla savi leidmisest Eestis. – Teataja, 08.06.
- Täiendavad teated 1922 = Täiendavad teated „Eesti Reisibüroo“ kohta. – Päevaleht, 31.01.
- Zetterberg, Seppo 2004. Jüri Vilmsi surm. Tallinn.
- Vabariigi saadikute 1918 = Vabariigi saadikute Kolgata-tee. Peaministri abi Jüri Vilmsi ja tema kaaslaste märtrisurm sakslaste kuulide all 13. aprillil 1918. a Helsingis. – Päevaleht, 10.04.

About Estonia's first refractory clay mine and Peeter Matz

Refractory clay is clay that has a very high melting point, and it is found in many places in south-eastern Estonia. Its broader exploration began at the end of the 1920s, while more extensive mining began in Võru and Petseri Counties during the 1930s.¹

The first refractory clay mine started operations in Võrumaa in 1923, when a former military officer, the Estonian Peeter Matz (1888–1973) acquired a mining permit from the state. The mine was located on the lands of Joosu and Oleski manor in the former Põlva parish, and its office was located in Tallinn. The work process was rudimentary. There was no powered machinery, so local residents were employed as manual labourers and transport workers. Explosives were used to facilitate the clay mining. Horse-drawn carts, as well as trucks, were used to transport the product to Võru, where it was sent on to the customers by rail. Although initially there were plans to establish a factory on site, it was never built. Therefore, subsequent processing of the clay was based on the instructions provided by the mine owner. In the early 1930s, Matz established a clay processing factory in Tallinn, but after a fire in 1935, it ceased operations. Between 1923 and 1939, a total of 3,277 tons of refractory clay was mined from the Joosu clay deposit. The production was used by Estonian industry, but it was also exported to Finland and Latvia.

In addition to clay mining, the industrialist Matz was also involved in the invention of fire-resistant building materials, for which he received two patents. Peeter Matz was colourful and controversial character, and his life included several political affairs and several marriages. During the Soviet period, as the owner of the company, he was to be deported to Siberia, from which he claimed to have been saved by luck. He died at the advanced age of 84 in Tallinn.

1 Petseri County was part of the Republic of Estonia from 1920 to 1944. Its centre was the city of Petseri (today in the Russian Federation).

About Estonia's first refractory clay mine and Peeter Matz

The contribution made by Peeter Matz to the discovery and use of refractory clay is appreciated, as a result of which the presence of refractory clay was investigated elsewhere in Estonia and several new mines and industries were established. In the village of Joosu, clay continued to be mined even during the Soviet period, and it was used to make kiln bricks and durable mettlach tiles. Today, clay is no longer mined there and instead of the former quarry, there is now a lake called Savijärv (Clay Lake).